

ROKONSÁG ÉS AZONOSSÁG. A MAGYAR ETNOLÓGIA ÉS AZ ÁZSIAI TEREPMUNKÁK

Tudásközpontok, regionális változatok és szellemi áramlatok

A kortárs antropológiatörténeti munkák egyre határozottabban mutatnak rá arra, hogy az antropológiának (és társtudományainak) számos regionális, nemzeti változata és előzménye formálódott egymással párhuzamosan, egymásra hatva a 18. század második felétől kezdve (VERMEULEN, 2015). Ennek megfelelően az antropológia történetírása nem szűkülhet le egy olyan egyetlen szálon futó narratívára, amely egymással vetekedő központi paradigmák, iskolák egymást követő, egymást meghaladó láncolataként írják a (proto)antropológiák (és társtudományaik) alakulását.¹

Nyilvánvaló az is, hogy nemcsak az egymásra ható szellemi áramlatok sajátos földrajzi-történeti együttállásai hozták létre e különbségeket, hanem az egyes kutatói közösségeket irányító eltérő hatalmi viszonyok és lehetőségek is, valamint távolságok az európai tudástermelés központjaihoz képest (DEMETER, 2020, 63–70.). Az európai tudásközpontok (így a néprajz és az antropológia kibontakozásának idején is) fogalmi rendszerei és ismeretelméleti megfontolásai egészen a legutóbbi évtizedekig univerzálisnak tűntek a módszertani munkákban, valamint a tudománytörténet-írás számára, holott nyilvánvalóan azok is a saját történeti-társadalmi beágyazottságukban formálódtak meg. Ahogy Dipesh Chakrabarty fogalmaz: „*Volt idő, amikor az élet sokféle formájának, gyakorlatának és értelmezésének lefordítása a mélyen európai eredetű univerzalista politikai-elméleti kategóriákba a legtöbb társadalomtudós számára problémamentes felvetésnek tűnt.*” (CHAKRABARTY, 2000, 17.)

Ez az idő lassan kezd elmúlni, és a néprajz tudománytörténetének narratívája egyre inkább több hangon szól. Ma már nemcsak az a kérdés, hogy miképp létezik az az euroatlanti „Mi”, amely a „Másik”-ra rátekin, hanem az is, hogy a „Mi” globális (és azon belül európai) egyenlőtlensége miképp formálódott meg. Matei Candea az antropológiai iskolákat és módszereket bemutató, általa szerkesztett kötet előszavában szintén kritikusan fordul a hagyományos antropológiatörténet-írás felé:

„Az antropológusok gyakran dekonstruálták azt az elképzelést, hogy létezhet egy kulturálisan homogén (nyugati vagy euroamerikai) »Mi«, akiknek az antropológusok írnak. De egy ugyanilyen problematikus feltételezés az antropológia, mint tudományág egyneműsége is. Ez az antropológiai »Mi« ugyanis egy egyenlőtlen

¹ Az egyik olyan – ugyan kiváló – munka, amelyik az antropológia fejlődését, történetét a központok szemszögéből mutatja be Alan Barnard nagyívű munkája (BARNARD, 2000). A kérdés az, hogy mit lehet bemutatni a sokszínűséget kutató tudomány történetéből, ha csupán a főbb európai (elsősorban brit) és észak-amerikai antropológiai iskolák és elméletek kerülnek mérlegre.

globális tudományos tájat takar, amelyben azonban az új, izgalmas, élvonalbeli elméleteket még mindig ugyanazokban a régi metropolitán központokban keresik.” (CANDEA, 2018, 6.)

A kérdés és a feladat tehát adott: miképp lehetséges egy magyar (vagy bármely más, félperiférikus tudományos közösséget bemutató) antropológiai (vagy etnológiai) tudománytörténetet úgy elmondani, hogy a kibontakozó narratívát nem kötik gúzsba azok a fogalmi rendszerek, amelyek valójában egy másik (szintén sajátos és egyedi történeti-társadalmi konstellációban, tehát az európai tudásközpontokéban) gyökereznek.² A 18. század második felében, tehát akkor, amikor Európában a (proto)antropológiai diskurzusok kibontakoztak, a legfontosabb tudásközpontok hálózatai elsősorban az angol, francia és német nyelvű tudományos közegben sűrűsödtek össze (BURROWS – ROE, 2020).³ Ehhez képest Közép- és Kelet-Európa tudományos közösségei sok szempontból peremhelyzetben voltak.

Mégis, ahogyan a továbbiakban érvelni fogok, az európai perifériák és félperifériák nem másodvonalbeli, megkésett másait termelték ki a központi tudományos műhelyek paradigmáinak, hanem egyedi arculattal, sajátos kérdésfelvetésekkel jelentkeztek. Ennek feltárásához, bemutatásához kíván hozzájárulni ez a tanulmány is. Tehát arra kívánok rámutatni, hogy az európai „Mi” az antropológiatörténetben nem csupán provincializálható, de mozaikszerű sokszínűségként is felfogható. Ez az eljárás pedig segíthet abban is, hogy feloldódjanak azok az (ál)ellentétek, amely az európaiságot tömbyszerűen szembe állították a nem-európai életvilágokkal és fogalmi rendszerekkel.

A kortárs tudománytörténeti kutatások (nem csupán Magyarországon) egyre több kérdést fogalmaznak meg azokkal az ellentétpárokkal kapcsolatban, amelyek a nyugati (európai) és az Európán kívüli világok mechanisztikus szembeállítása mellett érveltek. E munkák rámutatnak egyúttal arra is, hogy a nagy gyarmatosító hatalmak és tudásközpontok fogalmi rendszereihez és attitűdjeihez képest eltérő térbeli és kulturális kontextusokban és másként érzékelték az Európán kívüli világot a peremeken (KŘÍŽOVÁ – MALEČKOVÁ, 2022, 9.). Közép-Kelet-Európa (félperifériaként) egyfajta köztes helyzetben volt a (proto)antropológiák kibontakozásának korában, valamint azt követően. Számos jegyükben eltértek ugyan a tudományos közegeik a nyugat-európai tudásközpontokétól, ám ugyanakkor részesei is volt azoknak a szellemi áramlatoknak, amelyek onnan eredtek. A 19. század elején még csak kibontakozó nemzeti tudományok mellett jelentős szerepe volt tehát a regionális adottságoknak is abban, hogy miképpen formálódott az antropológia, az egyetemes néprajz a térségünkben (KŘÍŽOVÁ – MALEČKOVÁ, 2022, 11.).

A következő oldalakon amellet kívánok érvelni, hogy a hazai etnológiatörténet narratívái nem csupán egyetlen nemzeti tudományos közösség (ez esetben a magyar) bemutatását szolgálják, hanem jelentős mértékben hozzájárulhatnak ahhoz is, hogy az európai etnológiák és (proto)antropológiák sokszínű világa (és értelmezési keretei) is megjelenjen az európai ant-

² E helyen szeretném megköszönni Nagy Zoltánnak és Vargyas Gábornak, hogy átolvasták a szöveget, és számos helyen pontosították, javították azt. Tanácsaik, megjegyzéseik jelentős mértékben hozzájárultak a tanulmány gondolatmenetének, érvelésének letisztulásához.

³ Természetesen a latin mellett.

ropológia kibontakozását vizsgáló tudomány- és eszmetörténeti kutatásokban. A következő fejezetekben ezen érvelést alátámasztandó egyetlen kérdéssel kívánok foglalkozni: mégpedig azzal, hogy milyen kapcsolat áll(t) fenn a magyar nyelvű antropológia/egyetemes néprajz (és annak előzményei) ázsiai (rokonnak tekintett) népekre vonatkozó diskurzusa, illetve a magyar kutatók által az ázsiai terepeken tapasztalt fogadtatás között.

Az ázsiai terepek között is sajátos kutatási környezetet jelent(ett) Nyugat-Szibéria, ahol az azonosság gondolata, másképp, más tudománytörténeti környezetben merült fel – és ahol az összevetés, egymáshoz való viszonyítás gondolata határozta meg a néprajzi kutatás irányát (CSEPREGI, 2020). Az uráli népek esetében az a párbeszéd, amely a kutató identitása és a terep alteritása között fennáll, másképpen jelent meg, mint a török és mongol népek kutatása esetében. Éppen ezért az azonosság sémájának vizsgálata során csak utalni fogok egyes helyeken arra, hogy párhuzamos jelenségek és gyakorlatok voltak megfigyelhetők ezeken a terepeken is.

Teszem mindezt annak érdekében, hogy az a fogalmi keret és tudománytörténeti narratíva, amely az orientalizmus gondolatával kívánja megragadni és értelmezni Európa és Ázsia kapcsolatát a kora újkortól kezdve (SAID, 1978), kiegészülhessen olyan további szempontokkal is, amelyek nem az európai tudástermelés központjaiból származnak. A hazai néprajz/etnológia/egyetemes néprajz kibontakozását ugyanis a nyugat-európai közegetől eltérő motivációk határozták meg. Ez pedig hatott arra is, hogy milyen ismeretelméleti kereteken belül bontakozott ki a kelet megismerésének vágya. Ugyan ma már egyre több mű mutat rá arra, hogy a keleti másság reprezentációs sémája is változatos formákat öltött a 18. és a 19. században, ám ezek az írások elsősorban a nagyobb tudományos és művészi közösségek működésére világítottak rá, mint például az oroszra (KHODARKOVSKY, 2002; SCHIMMELPENNINCK VAN DER OYE, 2010), a németre (MARCHAND, 2010), a franciára (HOSFORD-WOJTKOWSKI, 2010) vagy az Osztrák–Magyar Monarchiáéra (LEMON, 2011), és nem olyan (fél)periférikus tudományos közösségre, mint a magyar. Mielőtt azonban a keletre vonatkozó hazai reprezentációs sémák formálódásáról szó esne, érdemes számba venni azt, hogy milyen tereptapasztalatai voltak a korai hazai utazóknak Ázsiában.

Áruhában, ismeretlenül – „nem-rokonként” a terepen

Alig több mint kétszáz évvel ezelőtt, 1823. március 24-én William Moorcroft angol felfedező és állatorvos levelet írt George Swintonnak, a brit kormány Kalkuttába delegált kormányzójának. Levelében a következőképpen jellemezte Kőrösi Csoma Sándort, aki azzal a határozott céllal vállalta a keletre vezető út nehézségeit és a vele járó nélkülözéseket, hogy az ázsiai magyarokkal, illetve a magyarság rokonaival találkozzon: „*Miután visszafordult Buharából, minthogy az háborúba bonyolódott, Csoma örmeányként haladt át Afganisztánon, Pandzsáb egy részén, keresztülhaladt Kasmíron, és eljutott Lehbe, abban a reményben, hogy a Jarkendbe vezető utat nyitva találja. Az ebbéli reményében való csalatkozás után találkozott velem múlt év júliusában Ladak nyugati határán, ahonnan visszatért velem Lehbe, majd elkísérte csoportomat Kasmírba.*” (TERJÉK, 1984, 49.).

Amint az ismeretes, Kőrösi Csoma Sándor végül sosem jutott el a magyarok őshazájába, és utazási tapasztalatai Közép-Ázsia ekkor még független területei helyett inkább a brit gyarmatbirodalom biztonságosabb befolyási övezete felé terelték. Annak a gondolata, hogy őt rokonként bárki felismerje utazása és tanulmányai során, fel sem merült a továbbiakban.

Negyven évvel később, 1863-ban Vámbéry Ármin, az első európai kutató, aki Közép-Ázsiába merészkedett, szintén álcázni kényszerült magyar identitását. Ő álnéven, török mollaként hatolt be arra a területre, ahol a magyarság őshazáját (esetleg a még mindig ott élő magyarok rokonainak szállásterületeit) feltételezte. Nem véletlenül leplezte el azt, hogy ő egy frengi (európai), hiszen olyan kategória, amely őt (távoli rokonként) megkülönböztette volna a többi európaiktól, nem létezett az általa bejárt területeken. Személyes hangú útleírásából jól érzékelhető az, hogy ez a szerep meglehetősen kényelmetlen volt számára. Az útinapló részleteiből kiderül az is, hogy ez egyrészt a ruházat viselésére volt igaz:

„Európai ruhák hiányában turbánomat s keleti öltözetemet Mesed-ben szintűgy, mint Teherán-ba való továbbutazásomban meg kellett tartani, a dervis incognitonak, mint az olvasó azt könnyen elgondolhatja, teljesen búcsút mondtam” (VÁMBÉRY, 1865, 266.);

másrészt pedig a mollai szerepre:

„Azon kijelentéssel, hogy Mesedben segíthetek szegénységemen, hadzsi voltom ellen magam támasztottam az első kételyt, de mégsem merészelttem az álarcot egészen letenni, mert az afgánok, kik fanatikusabbak, mint a bokharaiak, az úton bizonyára bosszút állottak volna. E bizonytalan állásom különben nem volt érdektelen, ugyanis míg némelyek tetőtől talpig töröknek tartottak, mások angolt akartak bennem fölfedezni, a pártok civakodtak egymással, s igen mulatságos volt látni, hogy az utóbbiak mint győzedelmeskednek az elsők felett, mert amint Mesedhez közeledtünk, az alázatos, görnyedező dervisből mindinkább valódi európaivá bonyolódottam ki.” (VÁMBÉRY, 1865, 262.).

A magyar utazók a 19. században csak az orosz vagy a brit állam befolyása alatt álló területeken végezhetek saját (nemzeti) identitásukat megtartva kutatásokat. Ezen kívül magyarságukat elleplezve utaztak. Azonban a gyarmati alávetés/befolyás hiányán túl (amely az európai utazók biztonságát szavatolta) egy másik tényező is szerepet játszott abban, hogy a rokonság gondolata nem merült fel a helyiekben. Ez pedig az érdeklődés hiánya volt.

A korabeli Közép-Ázsiában az az elképzelés, hogy az egyes népek, egymás rokonai lehetnek, és ezért kulturális jegyeikben hasonlatosak egymáshoz, csak igen ritkán merült fel Vámbéry helyi beszélgetőpartnereiben. Amikor pedig olykor mégis, akkor ezt a kapcsolatot elsősorban a közvetlenül ismert népekre, országokra vonatkoztatták a helyiek, nem pedig a távoli, európai népekre:

„Kulkhán fiatal korában beutazta Oroszországot Khidr khánnal, ki orosz szolgálatban állott, hosszabb időt töltött Tifliszben, s meglehetősen megismerkedett

a mi európai életünkkel. Azt mondta, hogy sokféle nemzetet látott, csak oszmánlikat nem, akikről egyébiránt azt hallotta, hogy mint a turkománok törzsrokonai, egészen hasonlítanak is hozzájuk, s nagyon csodálja, hogy bennem ellenkezőt tapasztal.” (VÁMBÉRY, 1865, 64.)

Vámbéry utazási tapasztalatai is azt támasztották alá, hogy a helyiek számára mellékes, vagy legalábbis nem számottevő volt az a tényező, hogy egy-egy nép milyen ősi kapcsolatban áll(hat) egy másikkal. Vámbéry beszámolója szerint jellemzően még az egymás mellett élő török nyelvű közösségek sem ismerték fel egymásban a rokonokat: *„Mindamellet, hogy már több század óta az özbegek közelében laknak, gyűlölik szokásaikat, erkölcsüket, kerülik a velük való érintkezést, s az özbeg törzs- és nyelvrokonsága dacára éppoly idegen az ő szemükben, mint mi előttünk a hottentotta.” (VÁMBÉRY, 1865, 112.)*

Az a gondolat, hogy a magyarság esetleg a helyi közösségek bármelyikének a rokona lehet, a 19. században elsősorban az odaérkező magyar kutatókban, utazókban merült fel. A helyiek ehhez a feltételezett rokonsághoz vagy közömbösen, vagy értetlenül álltak hozzá. Egyedüli kivételt e tekintetben Besse János Károly úti beszámolója jelentik. Besse János francia nyelvű útleírásában (BESSE, 1938) és magyar nyelvű leveleiben (BESSE, 1829, 1830) is számos helyen számolt be arról, hogy a helyiek – megtudván, hogy nem orosz, hanem magyar – megkülönböztetett figyelemmel fordultak felé:

„A család, amely a legnyíltabb szeretettel köszöntött engem öt izmos emberből állt és egy öreg emberből – az apjukból. Körém gyűltek és arra vártak, hogy visszavonuljak; ám amikor meghallották, hogy magyar vagyok egyre közelebb jöttem, és az asszonyok futva érkeztek, hogy egy kis tejet és sajtot adjanak nekem.” (BESSE, 1838, 32–33.)

Amint arról a későbbiekben szó esik, Besse János úti beszámolója kiválóan illeszkedik ahhoz az ábrázolási sémához, amely az 1820-as években terjedt el Magyarországon, és amely az Ázsiában élő magyarok megtalálásáról szólt (MÉSZÁROS, 2023). Besse ugyanis nem rokonokról, hanem magyarokról, a magyarok leszármazottairól írt:

„Utunkban a’ Karatsai, Kabarda, Abar, Beszlenié, Oruszpié, Tserkesz és Nogai Tatór Nemzetek’ Fő embereivel, a’ kik a Generalis tiszteletére egymás után érkeztek, ösmeretséget tettem. Ezek az egész társaság hallatára magokat, többnyire Magyarok maradékinak vallották, és midőn értették volt hogy én Magyarországból ide körökben jöttem, nagy örömet mutattak, kezemet szorították, és atyafiainak neveztek. Traditióból tudják hogy a Magyarok Duna mellett telepettek le, de más hírt rólok nem tudnak. Hogy oszlottak el a’ Magyarok, az eránt sok mesét, és szájról szájra ment hagyomásból merített tudósításokat beszéltek, melyeket olly szépen felruháztak, hogy egy nem megvetendő magyar Drámát lehetne belőle a’ Jászó-színre bocsájtani. Mind ezen tudósításokat, a’ mondott népeknek a?Magyarokkal való hasonlatosságát, Aristocratiai ,de szabad belső kormányozását, s a’ l. bővebben feljegyeztem, de sem az idő, sem Hazánk távolsága nem engedi meg , hogy most hosszabban írhasak.” (BESSE, 1829, 105.)

Besse úti beszámolóiról, hogy a Kaukázus vidékén ismerik a magyarokat, sőt, mindmáig magyarok élnek, további őshaza- és rokonságkereső utazások, expedíciók létrehozására hatott ösztönzőleg. Ezek közül is kiemelkedtek a Zichy Jenő támogatásából megvalósult expedíciók.

Azonban, minden remény ellenére, a Zichy Jenő finanszírozta első keleti expedíció tagjai azt tapasztalták, hogy a távoli, ősi rokonság kérdése (esetleg emlékezete) a Kaukázus vidékén a helyiek számára teljesen idegen. A jogász Szádeczky-Kardoss Lajos 1895-ben gyorsírással lejegyzett útinaplója, amely az utazás eseményeit személyes hangon örökítette meg, számos oldalon tanúskodik arról, hogy a magyar utazókat jellemzően idegeneknek, és nem rokonoknak tekintették a helyiek:

„A karacsájoknál, ahol senki se tudott a magyarokról. A főnökük azt mondta, hogy hallotta az öregektől. De itt sem az öregek, sem a tanítók nem tudtak a magyar rokonságról. A tanító akkor magyarázta az embereknek, hogy az egy nemzet. A magyar ők annyit tudtak, hogy AKASZTÓ hegység, de a magyar rokonságról semmit sem hallottak eddigé.” (SZÁDECZKY-KARDOSS, 2000, 70.)

Arról is tanulságos közlései vannak az expedíció krónikásaként felfogadott Szádeczky-Kardossnak, hogy a kutatócsoport tagjainak állandó kérdezősködése, a közös nyelvi, kulturális elemek megtalálására vonatkozó érdeklődése, kutakodása olykor miért volt terhes, esetleg fárasztó a helyiek számára. *„Egy öreg embert Mátyásiként hívnak, mondta a gróf (pedig Macho) (Gábor kifejezése), hogy kérdezze ki mindegyiket. 5 perc alatt az öregasszonyt is kifárasztotta teljesen!”* (SZÁDECZKY-KARDOSS, 2000, 81.)

A magyar utazók rendszerint a későbbiekben (egészen a 20. század derekáig) sem találkoztak azzal, hogy a helyiek megkülönböztetett (esetleg rokoni) érzésekkel fordultak volna feléjük az utazásaik során. Amikor például Ligeti Lajos, a mongolisztika egyik vezéralakja Belső-Mongóliában kutatott, semmi jel nem utalt arra, hogy bárki is távoli rokonnak tartotta volna számon őt, vagy más magyarokat (LIGETI, 1934). Igaz ez Ligeti Lajos tanítványaira, a II. világháború után Mongóliába érkezett akadémiai expedíció tagjaira is. Róna-Tas András beszámolója a Magyar Tudományos Akadémia által 1957-ben kiküldött mongol expedícióról egy helyen sem számol be arról, hogy a mongolok a magyar tudósokat (vagyis Kara Györgyöt, Uray-Kőhalmi Katalint és Róna-Tas Andrást) távoli rokonokként kezelték volna (RÓNA-TAS, 1961). Számos további példát lehetne hozni arra nézvést, hogy a magyar utazókat, kutatókat (néprajzosokat, zenetudósokat és régészeket) nem rokonként fogadták Ázsiában.⁴ Aztán ez a helyzet lassanként megváltozott.

⁴ Fontos megjegyezni azt is, hogy a 19. századot megelőzően (nemcsak Julianus barát utazására gondolva) számos forrás arról árulkodik arról, hogy olykor felmerült a Kaukázusban (vagy azon túl) a magyarsággal való kapcsolat gondolata (GYÖRFFY, 1986; TARDY, 1988) – ám a jelen tanulmánynak ez az östörténeti kérdés nem lehet témája, hiszen ez az írás a magyar néprajzkutatás tudománytörténetével foglalkozik.

Rokonnak lenni a terepen

A Szovjetunió széthullását követően (és részben már az azt megelőző évtizedekben, amikor még kevesebb terepmunkát lehetett végrehajtani Közép-Ázsiában és Szibériában) a magyar antropológusok, zenetudósok, régészek és folkloristák a 19. század közegehez képest már jellemzően más kutatási környezetet tapasztaltak. Erről (részben a Szovjetunió felbomlását megelőző időszakra is utalva) Mándoky Kongur István érdeklően számol be:

„Noha körülbelül ugyanolyan szívélyes vendégszeretet tapasztalható a törökség minden ágában, így a közép-ázsiai török köztársaságokban, mint Kirgizisztánban, Özbegisztánban, Türkmenisztánban, vagy a kaukázusi törökségnél, a Volga-vidéki tatároknál és a baskiroknál, továbbá Azerbajdzsánban és Törökországban is, a kazakoknál a magyarság iránti testvéri szeretetnek azonban egy egyáltalán nem lebecsülendő oka, illetőleg igen figyelemreméltó alapja is van. A kazakság törzrendszerében ugyanis van egy nem is kisszámú, csaknem 100 000 lelket számláló madzsar vagy mazsar, illetőleg madjar nevű törzs.”⁵

Mándoky Kongur István beszámolója nem áll egyedül. A magyarul beszélő kutatókat Szibériában és Belső-Ázsiában igen gyakran távoli rokonokként fogadták és fogadják. Én magam is jelentős érdeklődést tapasztaltam a helyi értelmiségiek, művészek valamint a saját nemzetük őstörténete iránt érdeklődők részéről azokban a közösségekben, ahol dolgoztam Mongóliában és Jakutiában. Emellett nemcsak a terepen éreztem azt, hogy más európai kutatóhoz képest sajátos helyzetben vagyok, hanem a helyi tudományos közegekben is: a szaha és a mongol kollégák igen gyakran utaltak arra, hogy egyes nyelvi vagy kulturális jelenségeket jobban megérthetek, mint más európai kutatók, hiszen magyar vagyok.

Számtalan olyan élethelyzetet lehetne a következő oldalakon feleleveníteni, amelyek során terepmunkám helyszínein komoly vagy kevésbé komoly formában felmerült az, hogy magyarként egy kicsit közelebb állok a beszélgetőtársaimhoz, mint más külföldi kutatók. Ilyen beszélgetésekre a kis vadászkabinoktól kezdve a falusi portákon keresztül egészen a jakutszki kutatóintézet tárgyalójáig igen gyakran sor került. Sőt, azon túl is! Számos szaha látogatott meg úgy Budapesten, hogy meg kívánták ismerni saját kulturális örökségük nyugati mását – Magyarországon. Igen gyakran vezettem olyan szaha vendégeket (turistákat, kutatókat, művészeket, sportolókat) a Nemzeti Múzeumban, a Hősök terén, vagy akár más hazai városokban, akik arra voltak kíváncsiak, hogy mi a közös a magyar és a szaha kultúra ősi jegyei között. Ezeket a közös jegyeket rendre fel is ismerték.

A rokonság és az ősi kapcsolat gondolata oly mértékben szövi át ma az ázsiai terepeket, hogy a magyar kutatók Ázsia középső és északkeleti területein folytatott

⁵ A Mándoky Kongur István kéziratos hagyatékából származó szövegrészt több helyen idézik. Itt most az alábbi másodközlést használtam (KUSKUMBAJEV, 2011, 71.). A kézirat másolata megtalálható Benkő István közlésében is az alábbi blogon: https://julianusbaratai.blog.hu/2018/03/05/egy_tanulmánykotet_eloszavanak_margojara (letöltés ideje: 2024. október 28.)

kutatómunkáik során az antropológiai terepmunka befogadásra vonatkozó általános elképzelésektől (vö. MÉSZÁROS, 2016) olykor radikálisan eltérő környezetben végzik terepmunkáikat. Az antropológiai terepmunka során feltételezett, és oly gyakran megírt pillanat, amikor a helyiek befogadják a kutatót, rendszerint másképpen zajlik le a magyar kutatók esetében, mint ahogyan azt a nemzetközi szakirodalom előszeretettel hangsúlyozza.

A kutatói jelenlétben bekövetkező fordulat, a befogadás pillanata, egy olyan toposza az antropológiai leírásoknak, amely gyakran inkább a kutatói önlegitimációt szolgálja, mintsem a terep életvilágának érzékeny bemutatását. Azonban a *beavatás*, *befogadás* pillanata – ismereteim szerint – egyetlen magyar Szibériában terepmunkát végző néprajzkutató munkájában sem jelenik meg. A hazai kutatók más kihívásokkal szembesülve végzik terepmunkáikat. Igen gyakran a hazai kutatók nem lépnek át egyik állapotról a másikba. Az antropológus jelenléte, nem lesz súlytalan, reflektálatlan, pontszerű. A távoli rokon (esetleg barát?) pozíciója végig vele marad. Magam is gyakran találkoztam azzal, hogy a terepmunka során (ritkán ugyan) egyes információkat azért és akképpen osztanak meg velem, mert valami közösséget feltételeznek velem. Tandában például nagy kíváncsiságot mutattak a helyiek a magyar nyelvvel közös szavak megtalálása iránt. A nyári szállások bemutatása során pedig gyakran érdeklődtek arról, hogy milyen volt a nomád magyarok lakóhelye. Jurtákban, sátrakban vagy a szahákhoz hasonlóan gerendaházakban laktak-e? Volt-e nyári és téli szállásuk?

Ma már antropológiai alapvetésnek számít az, hogy a kutatónak érdemes reflektálnia arra, hogy a jelenléte miképp hat a közösségben. Éppen ezért nevezi Daniel Halperin finom tudománynak (*delicate science*) az antropológiát (HALPERIN, 1996). A magyar kutatóknak a török és a mongol népek között végzett terepmunkái során pedig különösen tanulságos arra is kritikailag reflektálniuk, hogy miképpen hoz létre terepmunkahelyzeteket és miképpen befolyásolja a terepmunka-élmények és adatok formálódását az, hogy gyakran valami ősi közösséget feltételeznek a helyiek a magyar kutatókkal.

Tereptapasztalat-szilánkok

2016 és 2018 között jelentek meg azok az eltérő terepmunka módszereket és élményeket számba vevő gyűjteményes kötetek, amelyek ilyen terjedelemben elsőként helyezték egymás mellé a hazai kutatók eltérő terepmunka-tapasztalatait (MÉSZÁROS – VARGYAS, 2016, 2018; BALOGH, 2017). Habár a kötetekben több szerző (SOMFAI KARA, 2016; SÁNTHA, 2016; SZILÁGYI, 2016; MÉSZÁROS, 2016; NAGY, 2017) is olyan terepekről írt, ahol a helyiekben felmerülhetett az ősi rokonság feltételezése a terepmunka során, egyik szerző sem adott számot ezen írásokban arról, hogy ez pontosan miképpen hatott az antropológiai kutatómunkára. A következő oldalakon három olyan terepmunka-töredéket kívánok megosztani, amelyek rávilágíthatnak arra, hogy a közös, ősi rokonság feltételezése nem csupán közel engedi a magyar kutatót egyes terepmunka-élményekhez, hanem egyúttal óvatosságra is inti a terepmunka-tapasztalatok interpretálása során.

1. A mungkha

Több alkalommal végeztem terepmunkát Jakutia egyik halakban leggazdagabb megyéjében, Kebeejiben. Kebeejji megye nemcsak ízletes kárászairól ismert, hanem arról is, hogy itt a tavi halászat nagyobb szerepet kap a helyi gazdálkodásban, mint Jakutia más területein. 2011-ben és 2012-ben két halászati szezonon keresztül laktam Jakutia e kárászairól leginkább ismert területén, Tyaja és Aryktaakh falvakban. A terepmunkára magammal vittem K. Kovács László magyar halászati eljárásokat bemutató néprajzi filmjeit is. Ezek között az egyik az 1958-ban elkészült *Jeges halászat a Velencei-tavon* című film volt. A film egyebek mellett a gyalomnak nevezett nagyhálóval végzett jégalatti húzóhálós halászatot is megörökítette. Ez a halászati forma Kebeejji megyében is tipikus. Ezt a halászatot (és magát a hálót is) nevezik szaha nyelven *mungkha*-nak. Amikor megmutattam a filmrészletet Romának (egy helyi halászati vállalkozónak), azonnal felismerte az egyezést. Innen jöjjön a terepmunkanapló-részlet:

2012. január 13. Aryktaakh

„Romával megnéztük a Keszi Kovács filmet, nagyon tetszett neki, és mondta, hogy nem csodálkozott azon, hogy nálunk is van ilyen. Mégiscsak egy helyről származunk. Ezt követően megemlítette, hogy ez nem véletlen. Ő eddig azt hitte, hogy csak a szahák olyan bölcsék, hogy ezt a halászati módot ismerik, de most már látja, hogy ez egy ősi, közös dolog...

...megemlítettem neki, hogy a nagyhálót, amit itt atyyr mungkhának hívnak, azt gyalomnak nevezik nálunk. Persze – mondta, ez ugyanaz a szó, mint az ilim⁶. Amin fel volt háborodva, az az, hogy a magyarok nem tudják, hogy fejszével nem szabad jeget vágni (süügenen ajyy),⁷ mert olyan, mintha fejbe kólintanál valakit. Ezért van az üngüü⁸ ...Esti beszélgetés. A szaha és a magyar azért ismeri ezt a halászatot, és az evenki nem, mert ők nem tartanak sok állatot, azokat nem kell terelni, Aki készít karámot, sok állatot terel, az tudja ezt a halászatot. A kárász is jószág. Vagy majdnem az.”

Dacára annak, hogy Roma eleinte nem is sejtette, hogy jégalatti húzóhálós halászat létezik máshol is, azonnal megtalálta a közös jegyet abban, hogy a magyaroknál és a szaháknál egyaránt ismert az eljárás – sőt, azt szembe is tudta állítani a rokonnak nem tekintett evenki halfogási eljárásokkal. Azt azonban, hogy a magyar halászok fejszével vágják a jeget, nem tudta jó szemmel nézni, hiszen a nagyobb tavakat Jakutiában rendszerint „ebe”-nek, azaz nagymamának hívják, és nagy tiszteletnek örvendenek. Ezt a fejszés megoldást egyrészt bűnnek tekintette, másrészt viszont meg is értette, hiszen a magyar tavakon nyilvánvalóan vékonyabb a jég, ezért nincsen szükség a jégtörő dárda használatára.

⁶ Az „ilim” szaha nyelven hálót jelent. Leginkább a lebegőhálót nevezik így.

⁷ Fejszével bűn.

⁸ Jég vágására használt hosszú dárda.

2. A szkiták és a székeleyek

2003. június 10-én Kepteniben (Ust'-Aldan megyében) a település egyik helytörténésszével indultunk el együtt egy baráti beszélgetésre. Ezt az eseményt aznap este hosszabban írtam le, hiszen sokat voltunk együtt, majdnem négy órán keresztül.

2003. június 10. Kepteni

„Bahylajjal sétáltunk át. Amint beléptünk, egy beszélgetés közepén voltunk. A konyhában ültünk le. Beszélgetés, evés, ivás. A vendégek azzal voltak elfoglalva, hogy mennyire tudok jakutul. A házigazda állítólag szintén helytörténész, a vendégek pedig Suottuból érkeztek. Rokoni látogatásra. Nem jöttem rá, hogy ki kicsoda. Vissza kell holnap mennem. Egész jól álltam a sarat, volt nagy nevetés is, mikor oroszra váltottak... Aztán szoba került, hogy Kepteniben élt egy török fiú, aki nagyon jól tudott jakutul. De ő másképp beszélt – állapították meg. Nem olyan vagyok mint az oroszok, mert ki tudom mondani az ö-t és az ü-t is...

Vodkát és tejes teát ittunk. Aztán az egyik vendég etimologizálni kezdett, hogy a szaha szó az valójában szaka és tudom-e, hogy a szakák egyik sarja Sakjamuni Buddha? És hogy a szakák azok a szkiták. Majd továbbment. Hogy a magyarok is szkiták. Hallottam-e a szeklerokról. Szek-ler; szak-lar; szaka-lar – ez az ő etimológiája. Nem akartam közbeszólni, de azért kemény, hogy ismeri a Szekler szót. Vagyis a szahák rokonai azok is, akik Romániában élnek. Ezt követően a közös szavak összehasonlításával voltunk elfoglalva. Gogolev⁹ hivatkozik. Egy ideig próbáltam ellenállni, hogy hát nem ilyen egyszerű a rokonság megállapítása – de hát nem ment. Aztán hagytam, hogy rokon legyek. Mondta, hogy másnap a megye ezen részének a múltjáról fog nekem beszélni, mert ő még ismeri azokat a történeteket, (mondákat???) amit mások nem. De most nem tudja elmondani... Elég sokáig maradtunk, de a vége már nem volt kellemes, holnap diktafonnal megyek majd. Jó hogy most legalább füzet volt nálam.”

Másnap délután már nem találtam meg a vendégeket, visszautaztak Suottuba.

3. Uruj-aikhal

Boroghon Ust'-Aldan megye központja. A kisváros nemcsak a regionális adminisztrációnak ad otthont, de a megyei tévének is, amelynek stúdiója a város központjában található. A stúdióba egy kis beszélgetésre hívtak 2012 telén, akkor, amikor átutazóban Tanda felé néhány napot a városban töltöttem. A rendező, aki a megye minden településén megfordult már, maga is jól ismerte Ust'-Aldan múltját, és ismerte az egyes települések művelődési házainak, múzeumjainak vezetőit. Széles volt a kapcsolati hálója. Az interjúra, lévén, hogy engem kérdeztek, nem vittem semmiféle felszerelést (diktafont, füzetet). Csak este jegyeztem le a beszélgetést.

⁹ Anatolij Ignatevich Gogolev (1941–) a Jakutszki Állami Egyetem nyugalmazott tanára, történész. A szahák őstörténetének jeles kutatója.

2012. december 12. Boroghon

„Nagyon kellemes, és érdekes beszélgetés volt. Megnézhettem a tandai adás nyersanyagait is, az is jó volt. Azonban nem is amiatt volt igazán érdekes a találkozó, amit a helyiekről megtudtam, hanem amiatt, amit a rendezőről megtudtam. Ő ugyanis volt már Magyarországon. A kurultájon. Egy jakut csoporttal érkezett és készített felvételeket is. Elmondta, hogy ott értette meg igazán – a Kurultájon – hogy mit is jelent a közös rokonság és az eredet. Beszélt a tengrizmusról, de beszélt arról is, hogy a szaha meg a magyar valójában nagyon hasonlít, és felhozta azt a példát, hogy mind a két népnek ugyanaz a csatakiáltása (harci ordítása?). Míg a szahák azt mondják, hogy uruj-aikhal, addig a magyarok azt mondják, hogy hujhuj hajrá. A kettő pedig ugyanaz. Csak másképp ejtik ki a magyarok egy kicsit.”

Ez a harmadik példa sok tekintetben különleges. Hiszen a szahák nemigen jártak ekortájt külföldre (sem rokonnak tartott népekhez, sem más országokba), de nagyon jól rávilágít arra, hogy nem elhanyagolható a jelentősége annak a visszahatásnak, amely a terepre Európából, és azon belül Magyarországról érkezik.

Ezek a rövid terepmunka-részletek és élmények önmagukban semmiféle bizonyító erővel nem rendelkeznek azt illetően, hogy milyen mértékben hatja át az ázsiai terepet a közös eredet gondolata. Sokkal inkább az volt a céлом e rövid szemlével, hogy az eltérő tudásrendszerek és ismeretforrások egymás mellett élésére felhívjam a figyelmet. Tehát arra, hogy a helyi halászoktól kezdve, a tájékozott, a helytörténet iránt érdeklődő embereken keresztül egészen a kultúra területén dolgozó szakemberekig változatos forrásokból táplálkozik az, hogy milyen ismeretek alapján alkotnak véleményt a helyiek egy magyar kutató státuszáról, illetve arról, hogy milyen típusú érdeklődés vezetheti őt Jakutiába.

Igen gyakran nem az volt a kutatói helyzet kihívása, hogy miképpen lépje át az ember azt a határt, amely a bizalmi kapcsolat első lépcsőjét jelenti, hanem sokkal inkább az, hogy átkeretezze azt az elvárásrendszert, amely a távolról érkezett (és emiatt nyilvánvalóan kizárólag az őstörténeti kérdések iránt érdeklődő) rokon nép kutatóját övezte. Ebben az elvárt keretrendszerben a helyi elvárás az én kutatói érdeklődésemmel kapcsolatban nem az volt, hogy nekem az előző évi tejhaszonvétellel kapcsolatban kéne érdeklődnöm, hanem sokkal inkább az, hogy miképpen tudnak egy olyan specialistát keríteni számomra, aki a régi, ősi hagyományokról megfelelő hitelességgel be tud számolni. Amikor pedig lassanként világossá vált az, hogy nem a magyarság múltját szeretném köztük és általuk megismerni, hanem az ő valós életüket, akkor át kellett keretezni az én helyzetemet is. Az ő mindennapi életük (és annak mindenféle problémái, konfliktusai) ugyanis sokkal intimebb, vitatottabb és érzékenyebb dolgok, mint a gondosan megformált, ősidőkre vonatkozó ismeretek, hagyományok. Míg ez utóbbit büszkén lehet vállalni, addig a hétköznapi változatos megítélés alá eső eseményeit, személyes döntéseit kevésbé.

Hasonló élményről számol be a brit antropológus, Margaret Kenna, aki Görögországban, Anafi szigetén 1966-67-ben végezte doktori terepmunkáját. Negyedszázaddal később, 2001-ben könyvet jelentetett meg akkori tapasztalatairól, bemutatva a terep-

munka sajátosságait. Ez a visszatekintés azt is számba vette, hogy mik voltak azok a jelenségek, amelyeket nem értett meg első Anafi-szigetén való tartózkodása idején. Az akkori görög katonai diktatúra hatása ugyanis – még a személyes interjú-helyzetekben is – rányomta a bélyegét a terepmunkára. Ez a hatás leginkább abban volt megfigyelhető, hogy a helyiek változatos elkerülési stratégiákat alkalmaztak a beszélgetések során – így a jelenbeli, vagy a közelmúltbeli események történések valahogy mindig elsikkadtak a párbeszédnek során. Ez nem is csoda, hiszen a sziget a görög belső száműzetés egyik kiemelt helyszíne volt, ahová a katonai junta politikai elitéltek sokaságát küldte az 1960-as évek második felében. Az esemény visszatekintő elemzésében Kenna elgondolkodik azon, hogy valójában miért nem tudta megfelelően kutatni a sziget közelmúltbeli történelmét. Így ír könyvében erről a kérdésről:

„Lassanként tudatosult bennem az, hogy a szigetlakók a jelenről és a közelmúltból a távolabbi múltba próbálták terelni a figyelmüket. Ez egy olyan stratégia volt, amellyel távol akartak tartani a kényes kortárs témáktól. ... Anafi azon távoli történelme, amelynek vizsgálata felé tereltek, egy vitathatatlan múlt volt; a mítikus Anafi, amelyet Apolló mutatott meg Jászonnak és az argonautáknak; a klasszikus Anafi ... a velencei Anafi ... a hazafias Anafi (1821), ... a függetlenség utáni Anafi, amely fiatal férfiakat küldött, hogy segítsenek Ottó király palotájának építésében. ... Túl naiv voltam ahhoz, hogy megértem, miért nem válaszolnak az anafiak szabadon a (közelmúltbeli) időkre vonatkozó kérdéseimre.” (KENNA, 2001, 148.).

Nyilvánvalóan nemcsak az etnográfus felkészületlensége okozta azt, hogy a helyi történeti emlékezet legelevenebb részei mutatkoztak meg a leginkább hézagosan a terepmunka tapasztalatok között, hanem az is, hogy a helyi közösség attól tartott, hogy a problémás közelmúlt bolygatása esetleg bajt okoz. A számos különbség mellett felismerhető az a közös vonás a görög katonai junta fennállása idején végzett terepmunka, és a mai szibériai tereptapasztalatok között, amely arra mutat rá, hogy a távoli múltba vonatkozó konstrukciókról biztonságosabb beszélni, mint a közelmúlt – még tétellel bíró – eseményeiről.

Annak érdekében, hogy a távoli közös múlt konstrukcióin túl lehessen lépni, az azonos, a rokon szerepéből részlegesen kilépve kutatóvá, elfogadott „idegenné” kellett válnom. Így olyan kérdésekkel is foglalkozhattam, amelyek a helyi emberek hétköznapijait érintették. Úgy is lehet fogalmazni, hogy a távoli, ősi rokonság számontartása olyan irányba terelte a terepmunkát, amely gyakran távol tartott – az ebben a kontextusban jelentéktelennek tűnő – valós, hétköznapi életvilágok megismerésétől. Nem az elfogadás, a befogadás kérdése merült fel tehát problémaként a terepmunka során, hanem az, hogy elmondásra érdemesnek tartják-e azokat a kérdéseket, problémákat is, amelyek az ő mindennapjaiknak (és nem a hősi múltba vonatkozó konstrukcióknak) a részei.¹⁰ El kellett érnem, és be kellett bizonyítanom a helyieknek a terepen azt, hogy nem a múltjuk, hanem a jelenük miatt érdekesek és fontosak számomra. Nem a saját magyar-

¹⁰ Itt fontos megjegyezni azt is, hogy nemcsak a rokonság gondolata miatt jelent a terepen egyet a néprajz a régi dolgok kutatásával Szibériában, hanem a szovjet és az orosz néprajz történeti, etnogenetikai irányultsága miatt is (MÉSZÁROS, 2018; NAGY, 2022).

ságom miatt érdekesek, hanem saját maguk miatt. Hogy nemcsak az utolsó még valóban a faluban készített, kézzel szőtt hűzőháló fontos, hanem az a kínai játéktengeralattjáró is, amellyel a lebegőhálót áthúzzák a jég alatt két lék között.

Ezek az ismételt tereptapasztalatok adják érvelésem egyik kiindulópontját, ráirányítva a figyelmemet egyes ázsiai népek magyar antropológiában/etnológiában kidolgozott reprezentációs sémájának tanulmányozására. Tehát arra a sémára, amely sokkal inkább az azonosság, mint a másság gondolatához kapcsolódik. A következő oldalakon arra a kérdésre kívánok választ adni, hogy miképpen alakultak át oly mértékben az ázsiai terepek, hogy (ellentétben a 19. századi kutatókkal, akik jobb esetben vendégként, esetleg idegenként, rosszabb esetben álca mögé rejtőzve járták be a Kaukázust, Közép-Ázsiát és Dél-Szibériát) ma már a magyar kutatók (különösen Közép- és Belső-Ázsiában, és Oroszország török nyelvű közösségei között) nehezen tudnak kilépni az ősi/távoli rokonnal szemben támasztott elvárások létrehozta terepmunka-helyzetekből. A terepeket lassanként formáló számos hatás közül a következő fejezetekben kettőt szeretnék kiemelni: elsőként a hazai és az európai tudományosság hatását, másodsorban pedig a származás, az eredetkérdések szerepét a török és mongol népek identitáskeresési és nemzetépítési folyamataiban. Amellett érvelek, hogy (számos más mellett)¹¹ ezek a tényezők is hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar kutatók terepmunka-közege ma radikálisan eltér más európai kutatókétól, és hazai elődeikétől is Ázsiában.

Magyar rokonságkeresés és az ázsiai terepek

A magyar kutatók és utazók által vezetett expedíciók és a hazai tudományosság az elmúlt kétszáz évben nemcsak megismerte, hanem részben át is alakította az ázsiai terepmunkák közegét. Az őshazakeresés, a rokonnépek kultúrájának, és az ősi jegyeknek a kutatása ugyanis a hazai néprajzkutatás kibontakozásakor, intézményesülésekor, illetve az első ázsiai utazások megszervezése idején központi kérdés volt. Ez az irányultság szorosan összefüggött azzal, hogy a 19. századi magyar nemzetépítési folyamatokra és identitás-konstrukciókra erősen hatott az az elképzelés, miszerint a magyarok, ellentétben sok más európai nemzettel, Ázsiából származnak (KLANICZAY, 2020).

Ennek következtében az Ázsiába utazó magyarokat sokkal kevésbé koloniális vágyak, mintsem a rokon népek, esetleg a keleten rekedt magyarok megtalálása motiválta (MÉSZÁROS et al., 2017). E terepmunkáknak, és az azokat övező értelmező tudományos közegnek köszönhetően lassanként megformálódott Magyarországon az antropológiának egy olyan regionális változata, amely jelentős részben, és időben változó formában, az azonosságra és a közös eredetre összpontosított. Tehát a 19. század közepétől kezdve a különbségek hangsúlyozása és az alteritás egzotizálása helyett a hasonlóságok és a kapcsolatok megtalálására való összpontosítás inspirálta arra vonatkozóan a magyar nyelvészek, néprajzosok és antropológusok egymást követő nemzedékeit, hogy terepkutatásokat végezzenek Szibériában, Közép- és Belső-Ázsiában.

¹¹ Itt fontos kiemelni a szovjet iskolai oktatás szerepét is, amely által a távoli, európai népekről olykor elsőként szereztek tudomást a szibériai közösségek (BARTELS – BARTELS, 1995).

Ennek megfelelően az Ázsiában végzett magyar etnológiai kutatások elsősorban a hazai tudományos érdeklődést szolgálták ki, és szoros kapcsolatban álltak a nyelvrokonságra vonatkozó, valamint az őstörténeti és régészeti kutatásokkal. Az európai (proto)antropológiák e sajátosan magyar változata erősen kötődött tehát a magyar őstörténethez, és emiatt az angolszász világ nagy tudományos paradigmáihoz való igazodás csak másodlagos cél volt (SÁRKÁNY, 2016). Ez ugyan a *Volkskunde* típusú kutatásokban teljesen általános volt Európában, de az Európán kívüli kutatások sajátos magyarországi beágyazódása olyan példát mutat, amely sok tekintetben egyedülálló.

Az az ázsiai népekre vonatkozó reprezentációs séma, amely különösen sikeres volt Magyarországon, az azonosság gondolatát helyezte a középpontba. Ez a korántsem egységes séma egyaránt hatott a nemzetépítés diskurzusaira, valamint a magyarországi orientalisztikai és etnológiai érdeklődésre. Először az 1800-as évek elején jelent meg ez a reprezentációs séma, ekkor még leginkább azonosságként (BÉKÉS, 1997). Ebben az időszakban formálódott meg az Ázsiában élő, nyelvileg-nemzetileg azonos, de még eredeti állapotukban élő magyarok (esetleg rokonnépek) képzete. E séma szerint igyekeztek felismerni az ősi magyar nyelvi és kulturális jegyeket Ázsiában a magyar utazók, kutatók, és e motiváció szerint születtek meg az első leírások a keleten élő magyarokról.

Az azonosság reprezentációs sémája igen változatos műfajiságú és episztemológiai státuszú szövegeket eredményezett: tudományos cikkeket, beszámolókat, pszeudo-etnográfákat és irodalmi műveket. E diskurzus kibontakozásáról és sajátosságairól már korábban írtam (MÉSZÁROS, 2023), így most anélkül, hogy elmerülnék e művek sajátosságaiban, rámutatok e reprezentációs séma néhány közös vonására. Az Ázsiában élő magyarokról (vagy a rokonnépekről) meglehetősen egységes kép formálódott ki e reprezentációs séma szerint.

Elsőként, a rokonok, vagy az ázsiai magyarok nyelve nemcsak hasonló, hanem szinte teljesen azonos volt a Kárpát-medencében élő magyarokéval. Ezért az ázsiai magyarokkal találkozó Kárpát-medencei magyarok állítólag könnyedén tudtak beszélgetést folytatni, és a nyelvészeknek nem volt szükségük kifinomult módszertanra ahhoz, hogy rámutassanak az egyes szavak azonosságára. Az azonosság reprezentációs sémáját használó irodalmi művek őshonos magyar főszereplői Grönland és Kína között bárhol is laktak, kölcsönösen megértették, és magyarként azonosították egymást (SZEVERÉNYI, 2002).

Ez a reprezentációs séma azt is sugallta, hogy az Európában és Ázsiában élő magyarok mély szimpátiát éreztek egymás iránt: örültek, hogy egymásra találtak. Az ázsiai magyarokat úgy ábrázolták, hogy azok erényes életet élnek bőségben és szabadságban. Az európai magyarokhoz képest általában magasabb pozíciót foglaltak el a nemzetek hierarchiájában. Nyelvük gazdagabb és hitelesebb volt, szokásaik eredetibbek, vallási életük pedig áhítatosabb. Az ázsiai magyarok, akikkel ezekben a tudósításokban Ázsián kívül találkoztak, általában elégedetlenségüket fejezték ki a 19. századi Magyarország elfajzott társadalmi valóságával kapcsolatban, és sietve igyekeztek visszatérni népükhöz és hazájukba (MÉSZÁROS, 2023).¹²

¹² Ez az értelmezési séma ugyanakkor a finnugor népekre vonatkozó kutatásban nem merült fel. Ezek a népek a néprajzi leírás és értelmezés számára a 19. században döntően az elmaradottságot, megrekedtséget képviselték.

E művek szerint az Ázsiában élő magyarok megőrizték azt, amit az európai magyarok már elfelejtettek: a magyar szavak, szokások és személyes erények eredeti jelentését. Ugyanakkor megőrizték azokat a gazdasági és kulturális vonásokat, amelyek Magyarországon lassan eltűntek. A kulturális megőrzésnek ez az eleme volt az egyik fő indítéka a további kutatómunkának és a későbbi ázsiai expedícióknak.

E sémának számos eleme élt tovább azokban a terepmunka-leírásokban, amelyek a 19. században születtek. Az ottani emberek keménynek, erényesnek tűntek az odaérkező magyar kutatók előtt. Amikor például Vámbéry Ármin elsőként találkozott Belső-Ázsiából származó utazókkal, azonnal felismerte azt a nemességet, amelyet a 19. század elején született munkák feltételeztek. 1863. március 20-án Teheránban, mikor hozzászegődött a Közép-Ázsia felé induló karaván tagjaihoz, így írta le első benyomásait: *„Keményen szemük közé néztem vad vendégeimnek, és meg kell vallanom, hogy elvadultságuk és szegényes öltönyeik dacára valami nemességet láttam bennük, s első perctől fogva titkos vonzalmat éreztem irántuk”* (VÁMBÉRY, 1865). Ógyallai Besse János nem csupán vonzalmat érzett a Kaukázusban, hanem azon nyomban rokonának érezte a belépő dugur nemesét: *„Kazai-Kubacsejev valami 65. esztendő akinek külső formája, és tekintete, tellyes, és piros ábrázatja, szelíd indulatú mosolygása, egy szóval, egy Magyar Birtokos Úrhoz hasonlatossága, úgy tetszett, mintha egy régen nem látott rokonyom, egyszerre elembe jönne, midőn a3jelenlő társaságot köszöntötte volna a' székre leereszkedett.”* (BESSE, 1830, 89.)

Almássy György, akit elsősorban nem néprajzi jellegű érdeklődés vezetett Közép-Ázsiába, szintén a magyarság eredeti, ősi jegyeit látta meg a korabeli kirgizek és kazakok közt.

„Tudtam előre, hogy e téren nem valami meglepő eredmények várhatnak reám, mert bizony a magyarság sok és sokféle változáson, külbefolyáson ment keresztül, míg mai alakulását el nem érte. A nép török-tatár alkotó eleme alaposan ki lett vetköztetve ősi jellegéből, míg magyarrá lett, de még az is vita tárgya, mekkora része volt a török-tatár vérnek népünk alakulásában egyáltalában: a főszerepet vitte-e, vagy csak vékony sugárban ömlött-e szét a finn-ugorság ereiben, harciassá, hódítóvá, államfentartóvá nemesítve annak szelíd, jámbor erkölcsét?” (ALMÁSSY, 1903, 14.)

A kölcsönös rokonszenv, és az együvé tartozás gondolata is gyakran megjelenik a leírásokban. Ennek egyik legkorábbi példája Besse János úti jegyzetében jelenik meg, amelyet Jankovich Miklós tett közzé 1830-ban a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain.

„A Major Zárdán mint Tolmács őket hozzám kísérte. Nagy szívességgel, és mosolygó ábrázattal bejövén kezeit rendre nyújtották, és újonnan örömeiket kinyilatkoztatták mondván, hogy elegendőképpen szavaikkal elő nem nem adhatják... mit éreznek midőn egy Magyarat látnak, ki őket őseleikre emlékezteti; beszéljek soká tartott, melly idő alatt a jelenlőknek tekintésit, mozdulásit, magok tartásait, ábrázataik formáját vizsgálván, eleven emlékezeteket elmémbe örökké fentartom.” (BESSE, 1830, 89.)

Számos további példát lehetne hozni arra vonatkozóan, hogy a legtöbb útleírásban egyik vagy másik eleme megjelenik az azonosság reprezentációs sémájának. A rokonságkeresés és az azonosság felismerése olyan kutatási és terepmunka gyakorlatokat hozott létre, amelyek nemcsak a magyar tudományos közösség elvárásaira voltak hatással, hanem a terepmunkák által magukra a terepekre is.

Az azonosság gondolatának visszavitele a terepre

Az Ázsiában élő magyarokról szóló hazai diskurzusok és a magyarok keleti eredetére utaló európai tudományos áramlatok (VERMEULEN, 2015; CARHART, 2019) által inspirálva az első világháború kitöréséig több mint egy tucat kutatóexpedíciót szerveztek a magyar nemesek és intézmények, annak érdekében, hogy megtalálják a magyarság rokonait vagy a magyarság ősi jegyeit hordozó közösségeket, jellemzően az Oroszország által gyarmatosított ázsiai területeken (MÉSZÁROS et al., 2017). Az etnológia e sajátos magyar válfaja, kiválogatva a helyi életvilágokból azokat az elemeket, amelyeket a kutatók a magyar kultúra ősi vonásainak tekintettek, megteremtette Ázsiában a kutatásának megdermedt, időtlen tárgyát: azokat a népeket, amelyek megőrizték az Európában élő magyarság romlatlan ázsiai/eredeti vonásait.

A kutatás tárgya ekképpen nem a Másik, hanem az Én volt. Ennek következtében a Magyarországon népszerű kutatási témák eltértek a korabeli fősodorbéli antropológiától. A rokonsági rendszerekre vagy a vallási formák kialakulására történő összpontosítás helyett a magyar (és bizonyos mértékig a finn és észt) kutatók a 19. század végén általában a halászati és vadászati módszerekre, a csapdákra (*Urbeschäftigungen* – ősfoglalkozások),¹³ valamint az uráli és ázsiai epikus énekek gyűjtésére összpontosítottak (MUNKÁCSI, 1893; JANKÓ, 1900; SIRELIUS, 1906).

További kutatást igényel az is, hogy CSENGERY Antal (1857), SOLYMOSSY Sándor (1929) és sok más előtanulmány által inspirálódva a 20. század elején Róheim Géza miként rekonstruálta a szibériai sámánizmushoz kapcsolódva a magyar hiedelemrendszert (RÓHEIM, 1954). Ezekre az elképzelésekre alapozva Diószegi Vilmos az 1960-as és 1970-es években több terepkutatást végzett a Szovjetunióban és Mongóliában, feltárva a helyi sámánygyakorlatok párhuzamos vonásait. Ezek eredményeként egy ázsiai gyökerű ősi magyar hitvilág megléte mellett érvelt (DIÓSZEGI, 1958, 1968). A Szovjetunió felbomlása után a szibériai és közép-ázsiai őslakos kutatók egy része a nemzeti spirituális megújulás forrásaként tartották számon Diószegi munkásságát (QUIJADA et al., 2015).

A magyar utazók és kutatók az azonosság reprezentációs sémáján alapuló elemzési módszerek kidolgozása mellett egy sajátosan magyar terepmunka-eljárást is létrehoztak. Ez az eljárás pedig azon alapult, hogy az ázsiai népeket rokonokként is meg lehet közelíteni (vö. KLIMA, 2019). Ezzel összhangban a magyar utazók gyakran fogalmazták meg expedíciójuk során ama céljukat, hogy Ázsiában őseiket és őshazájukat keresik, valamint a magyarság előidejéből származó dokumentumokat (FAJCSÁK, 2023). Hangsúlyozták azt is, hogy megkülönböztetik magukat a térségben tartózkodó más eu-

¹³ Herman Ottónál a keleti kapcsolatokra való tekintettel a zsákmányoló gazdálkodás formái mellett a pásztorkodás is ide soroltott (vö. HERMAN, 1898a).

rópai utazóktól és kutatóktól, kiemelve azt, hogy ők újra kapcsolatba kívánnak lépni rokonaikkal és meg akarják látogatni szülőföldjüket (vö. HERMAN, 1898b; SZÁDECZKY-KARDOSS, 2000).

Zichy Jenő és Széchenyi Béla egyaránt úgy kért kutatási engedélyt a kínai hatóságoktól, hogy ősi hazájukban kívánnak kutatást végezni (FAJCSÁK, 2023). Széchenyi esetében pedig további érv volt az is, hogy fel kívánja keresni a magyar ősök sírjait, hogy imát mondhasson a magyar nemzetért (SZÉCHENYI, 1890, xix-xxi.). Hasonlóképpen a Zichy-expedíció tagjai az alábbi beszéddel köszöntötték a bukhari emírt megérkezésükkor, 1895. június 16-án: „*Felség! Egy magyar történész tudósexpedíció áll és tiszteleg felséged előtt. Egy mai expedíció: a régi magyarok története homályának régi lakhelyeinek, vándorlásának, útirányának a helyszínen való tanulmányozására idejöttünk a messzi Magyarországból.*” (SZÁDECZKY-KARDOSS, 2000, 144.). Döntően abból a célból érkeztek Bukharába – folytatta Szádeczky-Kardoss a beszámolót –, hogy „*a Közép-Ázsiából 2000 évvel ezelőtt kivándorolt magyarság*” akkori viszonyait megismerjék (SZÁDECZKY-KARDOSS, 2000, 144.).

Habár – ahogy korábban említettem – az azonosság reprezentációs sémája helyett sokkal inkább az összevetés, a párhuzamok felkutatása jellemezte a nyugat-szibériai kutatásokat, a magyar kutatók az obi-ugor népek között is utaltak sajátos céljaikra és helyzetükre. Terepmunkájuk során – Reguly Antal örökségéből merítve – Munkácsi Bernát és Pápai Károly gyakran emlegették azt, hogy ők a magyar nemzet szibériai rokonait keresik (MUNKÁCSI, 2008, 73–74., 93.; PÁPAI, 1888, 623–624.). Néhány évvel később Jankó János, bár erősen támaszkodott az orosz állam támogatására, arról biztosította az öslakosokat, hogy szándékai eltérnek az oroszokétól (JANKÓ, 2000).

A rokonságra történő hivatkozás a terepen azóta is gyakorta megjelenik a magyar kutatók ázsiai tartózkodása során. Amikor például Diószegi Vilmos a második világháború után terepmunkát végzett a Szovjetunióban és Mongóliában, a helyi tudományos körökben és azon kívül is gyakran hangsúlyozta azt, hogy kutatási célja a szibériai sámánizmus és az ősi magyar vallási hiedelmek közötti párhuzamok megtalálása (SÁNTHA, 2002). Számos előzményt követően a közelmúltban például Sipos János, Agócs Gergely és Somfai Kara Dávid néprajzi, etnomuzikológiai kutatóútjai is azt az elképzelést erősítették meg a helyi tudományos közösségekben és a terepkutatások során, hogy a magyar népzene egy nagy közös eurázsiai zenei kultúra része (AGÓCS, 2020; SÍPOS, 2020).

Az azonosság gondolata a nemzetépítési folyamatokban Közép-Ázsiában

Nyilvánvaló módon önmagában nem lehetett volna komoly hatása a közép- és belső-ázsiai terepekre annak a csaknem két évszázados rokonságkeresésnek, amely a hazai etnológia ázsiai kutatásait áthatotta, ha a közép-ázsiai és szibériai etnikus politikában és nemzetépítési folyamatokban nem kapott volna komoly szerepet a 20. században az a gondolat, hogy a közös kultúra, eredet és nyelv összekapcsolja az egyes török nyelvű népeket. Ez az elképzelés ugyanis a 19. században (például Vámbéry utazásának idején) még egyáltalán nem volt jellemző sem Szibériában, sem Közép-Ázsiában. A nyelvi és kulturális rokonság keresése, feltárása, ahogy Vámbéry írja, ekkor még nevetséges te-

vékenységnek tűnt volna a helyiek előtt, ezért hasznos volt elleplezni (VÁMBÉRY, 1865). A helyiek különösnek (sőt talán gyanúsak) találták volna azt, hogy egy bölcs efendit ilyen elvont és nehezen érthető cél vezéreljen közéjük. Azonban nemcsak Közép-Ázsiára volt ez jellemző: Jakutiában a 19. században a szahák a szintén török nyelvű tatárokat egyáltalán nem tekintették rokonnak. Sőt, még az oroszoknál is idegenebbnek tündek a helyiek számára (SÉROSHEVSKIJ, 1986).

A 19. században a gyarmatosító orosz állam szinte egyáltalán nem kívánta megváltoztatni a helyi identitásokat Közép-Ázsiában. Sőt, miként az orosz pravoszláv egyház Szibériában sem hajtott végre jelentős missziós tevékenységet,¹⁴ úgy Közép-Ázsiában is döntően érintetlenül maradt a vallási hovatartozás kérdése. Ez a helyzet alapvetően változott meg a szovjet rendszer megszilárdulását követően, amikor a nemzetiségi politika számos okból fontos szerepet kezdett betölteni a soknemzetiségű Szovjetunió hatalmi viszonyainak alakításában. Ezen okok közül a legfontosabb a szovjet birodalom egyben tartása volt, valamint annak a célnak az elérése, hogy az változatos helyi identitások fölé általánosabb érvényű nemzeti konstrukciókat lehessen emelni, továbbá az, hogy minden nemzeti identitások fölé egy hierarchikusan fölérendelt, minden egyéb szempontot felülíró szovjet tartalmat lehessen megfogalmazni (MARTIN, 2001).

A szovjet nemzetiségi politika egy olyan, szovjet tartalmakkal rendelkező nemzetre és etnicitásra vonatkozó nomenklátúra rendszert hozott létre, amely a sokszínű és szétterjedt helyi identitásokat a 19. századi európai nemzetek mintájára nemzetiségekké és nemzetekké kívánta átalakítani. Ez az etnikai tervezés valójában többszöri áttervezéssel járt együtt, és e folyamatban meghatározó szerepet kapott az a szovjet néprajztudomány is, amely alapvetően az etnogenezis, az egyes etnikumok és nemzetek eredetkérdéseire összpontosítva támogatta szovjet politikai törekvéseket (ROY, 2007, 160–165.). Részben a szovjet etnográfusok és nyelvészek munkáira támaszkodva a moszkvai vezetés nemzeti köztársaságokat és (egyetlen tituláris nemzethez kötött) etnikai alapon szerveződő közigazgatási egységeket hozott létre, amelyek a nevüket rendszerint (de nem minden esetben) a lakosság többségét alkotó etnikai csoportról kapták (KHAZANOV, 2006, 452.).

Ez a szovjet időszakban kidolgozott – az etnogenezisre koncentráló – etnikus ideológia és abból sarjadó etnicizált politika adta a mintáját a függetlenedés után azoknak a nemzetépítési folyamatoknak, amelyek Közép-Ázsiában elindultak. Anthony Smith a nemzetépítési folyamatok kapcsán úgy érvel, hogy a nemzeti identitás megteremtésének egyik legfontosabb eleme egy, a születő nemzethez méltó dicső múlt meghatározása és annak szimbolikus kisajátítása. Ez az eljárás együtt jár azzal is, hogy ennek az időben meghatározott múltnak és a hozzá tartozó politikai entitásnak határozottan megkülönböztethetőnek kell lennie más (nem rokon) nemzetek ősi állapotától. Ezek az ősi múltak, „aranykorok” nemcsak megfelelő eredetmítoszt biztosítanak a jelen számára, hanem az identitást egyúttal egy olyan múltbeli (dicsőséges) politikai entitáshoz kötik, amelynek örököséként a megformálódó jelenkori nemzet legitim módon léphet fel közvetlen politikai környezetében (SMITH, 2004).

¹⁴ Ez a legkorábban bekebelezett nyugat-szibériai területekre (a korai kapcsolatok okán) kevésbé volt igaz (SOFRONOV, 2005).

Közép-Ázsiában – fontos 20. század eleji előzmények után (KHALID, 2021, 115–125.) – az önálló nemzetállamok megformálódásában igen fontos szerepet kapott a közös török nyelv és a közös nomád török kulturális örökség. Ez a közös örökség nemcsak összekötötte az egyes török nyelvű nemzeteket és etnikumokat Közép-Ázsiában (és azon kívül), hanem a nemzetépítési folyamatokban a múlt egy olyan távoli pontjára fókuszálta a figyelmet, amelyben már a magyarságnak is helye volt (KUSKUMBAJEV, 2011).

Nem minden közép-ázsiai államban volt ugyanolyan egyértelmű a közös török eredet-hez tartozás gondolata. Kazahsztánban elsősorban a sokszínű és egyes elemeiben problematikus orosz befolyással szemben fogalmazódott meg a török nyelvű népek közös örökségének nemzetépítő ereje (SHLAPENTOKH, 2023). Kirgizisztánban komoly szerepe volt ebben a rokonságnak és az egyes genealógiáknak (GULETTE, 2010), és a kényes viszonyítási pontot a mongolok képezték (ALYMBAEVA, 2016). Mindezekkel szemben az üzbég nemzeti egység gondolatának természetessé tétele egy sokkal összetettebb folyamat volt, amelyben a szovjet nemzetépítési eljárások sokkal inkább meghaladandó, merev kereteket jelentettek, amelyeket a kortárs nemzetépítési folyamatokban át kellett keretezni. A változatos, mozaikszerű üzbegisztáni helyi, vallási, nyelvi és életmódbeli identitásokból igen nehéz volt egy közös, a nemzet egészére jellemző konstrukciót gyúrni. Különösen hangsúlyos volt az a kérdés, hogy Üzbegisztán igényt tart-e egy olyan közös török örökségre, amelyen számos szomszédjával osztozik (ADAMS, 2010, 37.).¹⁵

A közép-ázsiai nemzetépítési diskurzusok tömör bemutatása által annak a befogadói közegnek a sajátosságaira kívántam rávilágítani, amely a Szovjetunió széthullása után a függetlenségüket elnyert közép-ázsiai köztársaságokban a néprajzi munka feltételeire hatottak. Még ezekben az államokban sem figyelhetők meg azonban egységes nemzetépítési folyamatok. Amikor pedig egy tágabb horizontot átfogva Szibériára, a Kaukázus vidékére és Belső-Ázsiára is tekintettel vagyunk, akkor egy még összetettebb és aprólékos kutatásra ösztönző kép tárul fel. Azonban úgy tűnik, hogy az az azonosságra és rokonságkeresésre összpontosító tudományos konstrukció, amelyet számos magyar kutató mind az akadémiai szférában, mind a terepmunkák során képviselt, jól illeszkedett a térség sokszínű nemzetépítési folyamataihoz.

A magyar kutatók terepmunkáinak módszertana, valamint a szovjet etnográfia és etnikus politika etnicitásra és nemzetekre vonatkozó értelmezési keretrendszere, amely hatott a szibériai és közép-ázsiai nemzetépítési folyamatokra, jelentős mértékben formálta a magyar kutatók ázsiai terepeit. Azonban nemcsak a terepeket, hanem az ottani akadémiai közeget is. Az azonosságra, hasonlóságra, közös eredetre összpontosító hazai etnológia megeremtette a tartós partnerség lehetőségét is a helyi kutatókkal és közösségekkel (SZILÁGYI, 2016; SIPOS, 2003). Ez egyúttal megkönnyítette a hazai, a helyi tudományos körök és a terepek közötti információcserét is (SOMFAI, 2023). Ezek a működőképes együttműködések pedig megerősítőleg hatottak vissza arra a kutatási módszertanra, amely az azonosság reprezentációs sémájából kiindulva, vagy arra utalva kortárs kutatási problémákat határozott meg.¹⁶

¹⁵ E sokféleség ellenére a leszámazás, a közös török ősi múlt keresése nemcsak Közép-Ázsiában, ahol független államok jöttek létre a Szovjetunió szétesését követően, de Oroszország területén is változatos diskurzusokat hozott létre (MÁCSAI, 2011; MÉSZÁROS, 2016).

¹⁶ További aprólékos kutatást igényel az is, hogy ezek a hatások miképpen, milyen eltérésekkel mu-

Azonosság és másság – az antropológia sokszínűségéről

Az antropológia globális tájképének mozaikossága egyre nyilvánvalóbb. Az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb hangsúlyt kapott az antropológia plurális fejlődésének bemutatása. Az olyan tudománytörténeti narratívák, amelyek nem csupán a metropolitán központokban végbement nagy paradigmaváltásokon keresztül (KUKLICK, 1991; CANDEA, 2018) mutatják be az antropológiai megismerés formálódását, egyre népszerűbbek (BARRERA-GONZALEZ et al., 2017). A helyi (egyes esetekben párhuzamos) diszciplínák megjelenése Európában (HOFER, 2018) azt mutatja, hogy az antropológia ernyője alatt sokféle, esetleg egymással össze nem egyeztethető módszertannal és terminológiával rendelkező helyi változatok is helyet kaphatnak (SÁRKÁNY, 2013; MÉSZÁROS, 2022).

A tanulmányomban felvázolt magyar esettanulmány arra mutat rá, hogy a regionális tudományos közösségek bizonyos fokú önállósággal határolták és határolják el azt, hogy mely tevékenységeket tekintenek teljes értékű tudományos kutatásnak, és melyek azok, amelyek már nem felelnek meg a tudományos kutatás ismeretelméleti feltételeinek. Pontosabban fogalmazva, nemcsak az eltérő terminológiai, módszertani és szociokulturális hátterek határozzák meg az egyes antropológiai diskurzusok nemzeti/regionális határait, hanem a tudományos tevékenységek eltérő episztemikus státusza is; olyan szövegek, amelyek az egyik kutatási hagyományban az akadémiai diskurzus szerves részét képezik, egy másikban diszkreditálhatók.

Közép-Kelet-Európában, vagyis abban a régióban, amelyet Michal Buchowski az „antropológia alkonyzónájá”-nak nevezett (BUCHOWSKI, 2014), a szövegek és tudományos hozzájárulások episztemológiai státusza különösen változatos. A magyar etnológiai hagyományokban az Ázsiában élő magyarokra összpontosító szövegek értékéről, igazságtartalmáról az etnológiai kutatások kibontakozása óta hosszú, és meddő vita folyt, amely vita olykor gátolta azt, hogy a retrospektív tudománytörténeti tanulmányok szélesebb körben értelmezzék az ázsiai népekre vonatkozó hazai diskurzusokat.

Ez a kölcsönös kirekesztés olyan vitákhoz vezetett, amelyek elsősorban az orientális és a primitív másságról, illetve az idegen népek rokon népként való azonosításáról szóltak a magyar etnológiában. Az eltérő nézetek pedig esetenként szemben álló szekértáborokat hoztak létre. Azt, hogy egy-egy tudományágon belül milyen mértékben lehet közös diskurzusteret kialakítani, azt a módszertani és episztemológiai különbségek, valamint az akadémiai hálózatok határozzák meg. Ezt a töredezettséget csak tovább erősíti az, hogy az antropológia számos regionális változata nyíltan megkérdőjelezi a tudásközpontokból származó módszertani megfontolásokat. Ez pedig még nagyobb kihívássá teszi az antropológiai iskolák közös ismeretelméleti alapjának megtalálását.

A másságra és az emberi sokféleségre összpontosító antropológiákban az azonosság gondolata az antropológiai munka *a priori* alapfeltétele, amely abból a posztulátumból indul ki, hogy a „különbözőségeik ellenére, vagy talán éppen azok miatt, minden társadalom ugyanazt a kulturális értéket és értéket testesíti meg” (ARGYROU, 2002, 1.). Vagyis „Az emberi egységként értelmezett azonosság mindig is az etnológiai a pri-

tatkoznak meg az uráli népek kutatása esetében. Mi a szerepe a Finnugor Világkongresszusnak, miképpen hatnak – vagy nem hatnak – az uráli népekre a néprajzi kutatások?

ori volt. Ez volt az az axiomatikus tétel, amely körülhatárolta azt az episztemológiai teret, amelyen belül lehetővé vált a Másik tanulmányozása” (ARGYROU, 2002, 23.). Vassos Argyrou az azonosság fogalmáról szóló kötetében tovább érvel, és azt állítja, hogy az Azonosság eszméje egy „lehetetlen ikerszemélyiség”, mivel kettős természetű. Az antropológusok részei az általuk leírt valóságnak, ám egyúttal ezt a valóságot maguk teremtik. Feltételezik az azonosságot, ám ezenközben a különbségeket kutatják (ARGYROU, 2002, 95.).

A magyar orientalisztikában és az ázsiai etnológiai munkákban azonban az azonosság eszméje más ismeretelméleti státusszal rendelkezett, rendelkezik. Itt az azonosság nem *a priori* kutatási alapfeltétel volt – ellenkezőleg, a valódi azonosságot a terepkutatásokkal kellett kibontani, feltárni és megtalálni. Nem minden ázsiai nép volt azonos (vagy rokon) a magyarokkal (vagy az ősmagyarokkal), csak azok, amelyek megfeleltek a magyar nemzeti eredet- és őstörténeti diskurzusban kialakult azonosságra vonatkozó reprezentációs sémának.

Bár az azonosság a magyar antropológiában nem *a priori*, hanem egy reprezentációs séma, mégis immunis maradt az antropológiai (ön)reflexióval szemben. A „Másik” „Én”-ként való ábrázolása mögött meghúzódó motivációkat, valamint az ázsiai kultúráknak a magyar őstörténetből származó azonos kulturális elemeket megőrző felfogását érdemes lenne minél pontosabban megérteni. Míg a Másik-ra vonatkozó reprezentációs sémák elemzése, bemutatása ma már egy közel évszázados tudománytörténeti hagyománnyá érett a nemzetközi antropológiában, addig a magyar etnológia tudománytörténete csak csekély mértékben foglalkozott az azonosság reprezentációs sémájával.

Miként a Másik-ra összpontosító antropológiák létrehozták időtlen tárgyukat, a Másikat (FABIAN, 1983), úgy az őstörténeti kérdésekre és a rokonságra összpontosító magyar etnológia létrehozta a saját időn kívüli tárgyát, az Azonost. Annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy pontosan miképpen képződött meg és formálódott ez a reprezentációs séma, nem csak a hazai etnológia tudománytörténetéhez járulhat hozzá, hanem esélyt adhat arra is, hogy a meddő episztemológiai viták helyett ítélkezés nélkül lehessen együtt szemlélni a magyar ázsiai kutatások sokaságát. Nem csupán az lehet kérdés, hogy mely megállapítások délibábosak, vagy esetleg méltatlanok a magyarság dicső múltjához, hanem azt is, hogy mit kívánnak (kívántak) felismerni Ázsiában a magyar kutatók. A nemzetközi antropológia alakulástörténetéről szóló tanulmányok számos alkalommal mutattak rá arra, hogy a gyarmati találkozások és a Másikra vonatkozó domináns európai reprezentációs sémák nagyban befolyásolták a néprajzi munkák kérdésfelvetéseit és eredményeit, ám arról ma még keveset tudunk, hogy a magyar tudományosság azonosságra vonatkozó reprezentációs sémája miképp teremtette meg saját, egyedi Másikát a terepmunkák során: az Én-t.

Irodalom

- ADAMS, Laura
2010 *The Spectacular State: Culture and National Identity in Uzbekistan*. Durham, Duke University Press.
- AGÓCS Gergely
2020 A Kaukázus szérűjében: Az észak-kaukázusi türk népek zenefolklórjának magyar őstörténeti vonatkozásairól. In: NEPARÁCSKI Endre (szerk.): *Magyar őstörténeti műhelybeszélgetés*. 81–105. Budapest, Magyarországi Kutató Intézet.
- ALMÁSSY György
1903 *Vándor-utam Ázsia szívébe*. Budapest, Királyi Magyar Természettudományi Társulat.
- ALYMBAEVA, Aida
2016 Between Sart, Kalmak and Kyrgyz: identity politics in Kyrgyzstan. *Internationales Asien-Forum*, 47, 1–2, 81–101.
- ARGYROU, Vassos
2002 *Anthropology and the Will to Meaning. A Postcolonial Critique*. London – Sterling, Pluto Press.
- BALOGH Balázs
2017 A néprajzi terepmunka kérdései. *Ethno-Lore: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, XXXIV, 9–12.
- BARNARD, Alan
2000 *History and Theory in Anthropology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- BARTELS, Dennis A. – BARTELS, Alice L.
1995 *When the North Was Red Aboriginal Education in Soviet Siberia*. Montreal, McGill-Queen's University Press.
- BARRERA-GONZÁLEZ, Andrés – HEINTZ, Monica – HOROLETS, Anna (eds.)
2017 *European Anthropologies*. London, Berghahn.
- BÉKÉS Vera
1997 *A hiányzó paradigma*. Debrecen, Latin Betűk.
- BESSE János, Ó-GYALLAI
1829 Ó-Gyallai Besse János Úr Első Jelentése Kawkaz hegyek vidékéről Konstantinogorsk-búl, vagy is a' Meleg Ferdökbúl, Augustus holnapnak 8-dik napján. *Tudományos Gyűjtemény*, 10, 101–118.
1830 Ó-Gyallai Besse János Negyedik Jelentése Kaffa Kerymi Fél-sziget Városából. *Tudományos Gyűjtemény*, 14, 2, 85–100.
- BESSE, Jean-Charles
1838 *Voyage en Crimée, au Cavcase, en Géorgie, en Arménie, en Asie-Mineure et a Constantinople, en 1829 et 1830; pour servir á l'histoire de Hongrie. Ouvrage orné de cinq planches lithographiées*. Paris, Delaunay.
- BETHLENFALVY Géza
1978 Alexander Csoma De Körös in Ladakh. In: LIGETI Louis (ed.): *Proceedings of the Csoma de Körös Memorial Symposium*. (Bibliotheca Orientalis Hungarica, XXIII.) 7–27. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- BUCHOWSKI, Michal
2014 Twilight Zone Anthropologies: The Case of Central Europe. *Cargo*, 12, 1–2, 7–18.
- BURROWS, Simon – ROE, Glenn
2020 Introduction: digitizing enlightenment. In: BURROWS S. – ROE, G. (eds.): *Digitizing Enlightenment: Digital Humanities and the Transformation of Eighteenth-Century Studies*. 1–24. Oxford, Oxford University Press.
- CARHART, Michael C.
2019 *Leibniz Discovers Asia Social Networking in the Republic of Letters*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- CANDEA, Matei (ed.)
2018 *Schools and Styles of Anthropological Theory*. London, Routledge.
- CHAKRABARTY, Dipesh
2000 *Provincializing Europe: postcolonial thought and historical difference*. Princeton, Princeton University Press.
- CSENGERY Antal
1857 *Az urál-altáji népek ősvallásáról tekintettel a magyar ősvallásra*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- CSEPREGI Márta
2020 Néprajz és finnugrisztika. In: CSEH Fruzsina – MÉSZÁROS Csaba – BORSOS Balázs (szerk.): *Számvetés és tervezés: A néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században*. 365–374. Budapest, L'Harmattan Kiadó – MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
- DEMETER Márton
2020 *Academic Knowledge Production and the Global South: Questioning Inequality and Under-Representation*. London, Routledge.
- DIÓSZEGI Vilmos
1958 Die Überreste des Schamanismus in der ungarischen Volkskultur. *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 7, 97–135.
1960 *Sámánok nyomában Szibéria földjén. Egy néprajzi kutatóút története*. Budapest, Magvető.
- FABIAN, Johannes
1983 *Time and the Other: How Anthropology Makes its Object*. New York, Columbia University Press.
- FAJCSÁK Györgyi
2023 Exhibiting East Asia in Hungary: Collecting Strategies and the Formation of East Asian Museum Collections. In: SUHADOLNIK, Nataša Vampelj (ed.): *Centring the Periphery: New Perspectives on Collecting East Asian Objects*. 325–352. London, Brill.
- GULLETTE, David
2010 *The Genealogical Construction of the Kyrgyz Republic Kinship, State and 'Tribalism'*. London, Brill.
- GYÖRFFY György (szerk.)
1986 *Julianus barát. A napkelet fölfedezése*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.

HALPERIN, Daniel

- 1996 A Delicate Science: A Critique of an Exclusively Emic Anthropology. *Anthropology and Humanism*, 21, 1, 31–40.
<https://doi.org/10.1525/ahu.1996.21.1.31>

HERMAN Ottó

- 1898a *Az ősfoglalkozások. Halászat és pásztorélet*. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság.
1898b Gróf Zichy Jenő utazása a Kaukázusban. *Budapesti Szemle*, 93, 123–139.

HOFER Tamás

- 1996 National Schools of European Ethnology and the Question of “Latent Ethnicity”. *Ethnologia Europaea*, 26, 2, 89–96.

JANKÓ János

- 1900 *A magyar halászat eredete*. Budapest, Hornyánszky.
2000 *Utazás OsztyákJöldre*. Budapest, Néprajzi Múzeum.

KENNA, Margaret E.

- 2001 *Intertwined Histories of a Greek Island: Greek Island Life: Fieldwork on Anafi*. Amsterdam, Harwood Academic Publishers.

KHALID, Adeeb

- 2021 *Central Asia. A New History from the Imperial Conquests to the Present*. Princeton – Oxford, Princeton University Press.

KHAZANOV, Anatoly M.

- 2006 Nations and Nationalism in Central Asia. In: DELANTY, Gerard – KUMAR, Krishan (eds.): *The Sage Handbook of Nations and Nationalism*. 450–460. London, SAGE Publications.

KHODARKOVSKY, Michael

- 2002 *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800*. Bloomington, Indiana University Press.

KLANICZAY Gábor

- 2020 A keleti származás tudata a 19. századi Magyarországon. *Mozgó Világ*, 46, 2, 15–26.

KLIMA László

- 2019 Ősök és rokonok nyomában. Kalandozó magyar kutatók keleten és északon. *Folia Uralica Debreceniensia*, 26, 137–172.

KŘÍŽOVÁ, Markéta – MALEČKOVÁ, Jitka

- 2022 Central Europe and the “Non-European Others”: A Conceptual Framework. In: KŘÍŽOVÁ, Markéta – MALEČKOVÁ, Jitka (eds.): *Central Europe and the Non-European World in the Long 19th Century*. 11–32. Berlin, Frank und Timme GmbH Verlag für wissenschaftliche Literatur.

KUKLICK, Henrica

- 1991 *The Savage Within: The Social History of British Anthropology, 1885–1945*. Cambridge, Cambridge University Press.

KUSKUMBAJEV, Ajbolat

- 2011 *Magyarok keleten és nyugaton. Magyar–türk–kipcsak kapcsolatok a középkorban*. Budapest, Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó.

LEMON, Robert

2011 *Imperial Messages. Orientalism as Self-critique in the Habsburg Fin de Siècle*. Rochester, Camden House.

LIGETI Lajos

1934 *Sárga istenek, sárga emberek*. Budapest, Egyetemi Nyomda.

MÁCSAI Boglárka

2021 *A kincsesládák politikái. Iskolamúzeumok és politikai kontextusaik Északnyugat-Baskortostánban*. (Doktori Disszertáció) Pécs, Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskola.

MARCHAND, Suzanne L.

2010 *German Orientalism in the Age of Empire. Religion, Race, and Scholarship*. Cambridge, Cambridge University Press.

MARTIN, Terry Dean

2001 *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca, Cornell University Press.

MÉSZÁROS Csaba

2016 A néprajzi és az antropológiai terepmunka perspektívái a rokonság kutatásának tükrében. *Ethno-Lore: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, XXXIII, 21–60.

2018 Vertical and Horizontal Approaches to Kinship and Ways of Doing Anthropological Fieldwork in Siberia. *Acta Ethnographica Hungarica*, 63, 2, 361–375. <https://doi.org/10.1556/022.2018.63.2.6>

2022 Ethnography and Anthropology as a Scientific Research Program. In: BORSOS, Balázs – CSEH, Fruzsina – MÉSZÁROS, Csaba (eds.): *Reckoning and Framing: Current Status and Future Prospects of Hungarian Ethnography in the 21st Century*. 113–132. Münster – New York, Waxmann Verlag.

2023 Az idegenség és az azonosság sémái valamint Sajnovics János Demonstrációjának kritikai fogadtatása. In: SZEVERÉNYI Sándor – VÁRNAI Zsuzsa (szerk.): *„a te Columbusod, Vespuccid”*: *Tanulmányok Sajnovics Jánosról és a 250 éves Demonstrációról*. 75–102. Szeged, Szegedi Tudományegyetem.

MÉSZÁROS Csaba – KRIST, Stefan – BASHKUEV, Vsevolod – BĚLKA, Luboš – HACSEK Zsófia – NAGY Zoltán – SÁNTHA István – SZ. KRISTÓF Ildikó

2017 Ethnographic accounts of visitors from the Austro-Hungarian Monarchy to the Asian peripheries of Russia and their contribution to the development of systematic ethnological studies in the Monarchy: Preliminary results and research perspectives. *Acta Ethnographica Hungarica*, 62, 2, 465–498. <https://doi.org/10.1556/022.2017.62.2.10>

MÉSZÁROS Csaba – VARGYAS Gábor

2016 Gyűjtés és terepmunka a néprajztudományban. *Ethno-Lore: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, XXXIII, 9–17.

2018 Fieldwork and Ethnographic Data: Hungarian Ethnological Scholarship: Foreword. *Acta Ethnographica Hungarica*, 63, 2, 281–284.

MUNKÁCSI Bernát

- 1893 *A magyar népek halászat műnyelve. Adalék a magyar nép ős- és műveltség-történetéhez.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság.
2008 *Megvalósult gyermekálom. Munkácsi Bernát udmurtföldi naplója.* (Kiadta KOZMÁCS István.) Pozsony, AB-Art.

NAGY Zoltán

- 2016 Konfliktus és terepmunka. *Ethno-Lore: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, XXXIV, 129–145.
2022 *Egy folyó több élete. Hantik és oroszok a nyugat-szibériai Vaszugán mentén.* Budapest, L'Harmattan.

OMELICHEVA, Mariya Y.

- 2015 Introduction. In: OMELICHEVA, Mariya Y. (ed.): *Nationalism and Identity Construction in Central Asia Dimensions, Dynamics, and Directions.* 6–22. Lanham – Boulder – New York – London, Lexington Books.

PÁPAI Károly

- 1888 Dr. Pápai Károlynak előzetes jelentése Nyugot-Szibériába tett utazásáról. *Földrajzi Közlemények*, 16, 619–624.

QUIJADA, Justine B. – GRABER, Kathryn E. – STEPHEN, Eric

- 2015 Finding “Their Own” Revitalizing Buryat Culture Through Shamanic Practices in Ulan-Ude. *Problems of Post-Communism*, 62, 258–272.
<https://doi.org/10.1080/10758216.2015.1057040>

RÓHEIM Géza

- 1954 *Hungarian and Vogul Mythology.* New York, J. J. Augustin.

RÓNA-TAS András

- 1961 *Nomádok nyomában. Etnográfus szemmel Mongóliában.* Budapest, Gondolat.

ROY, Olivier

- 2007 *The New Central Asia: Geopolitics and the Birth of Nations.* London – New York, I.B. Tauris.

SAID, Edward

- 1978 *Orientalism.* New York, Pantheon Books.

SÁNTHA István (szerk.)

- 2002 *Halkuló sámándobok: Diószegi Vilmos szibériai naplói, levelei I. 1957–1958.* Budapest, L'Harmattan – MTA Néprajztudományi Intézet.

SÁNTHA István

- 2016 A Napsugár története. Találkozásaink története. *Ethno-Lore: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, XXXIII, 311–330.

SÁRKÁNY Mihály

- 2013 Néprajz és szociokulturális antropológia. *Ethnographia*, 124, 1, 67–79.
2016 Hungarian ethnographers in Non-European territories – A revival after 1990. *Acta Ethnographica Hungarica*, 61, 1, 13–34.
<https://doi.org/10.1556/022.2016.61.1.1>

- SCHIMMELPENNINCK VAN DER OYE, David
 2010 *Russian Orientalism: Asia in the Russian Mind from Peter the Great to the Emigration*. New Haven, Yale University Press.
- SEROSHEVSKIJ, Vaclav Leopoldovich
 1993 *Jakuty. Opyt etnograficeskogo issledovanija*. Moskva, ROSPJEN.
- SHLAPENTOKH, Dmitry V.
 2023 *The Creation of Kazakh National Identity. The Relationship with Russia, 1900–2015*. London, Taylor and Francis.
- SMITH, Anthony D.
 2004 *The Antiquity of Nations*. Malden, Polity Press.
- SIPOS Mária
 2003 *Jelentések Szibériából*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- SIPOS János
 2020 *Kazah népdalok. A sztyeppe két végéről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SIRELIUS, U. T.
 1906 *Über die Sperrfischerei bei den finnisch-ugrischen Völkern. Eine vergleichende ethnographische Untersuchung*. (Kansatieteellisiä julkaisuja III.) Helsingfors, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SOFRONOV, V. Iu.
 2005 *Missionerskaja i dukhovno-prosvetitel'skaja dejatel'nost' Russkoj Pravoslavnoj cerkvi v Zapadnoj Sibiri (konec XVII — nachalo XX vv.)*. Tobolsk, GOU VPO Tobol'skii.
- SOLYMOSSY Sándor
 1929 Magyar ősvallási elemek népmeséinkben. *Ethnographia*, XL, 3–4, 133–152.
- SOMFAI KARA Dávid
 2016 A vallásetnológiai terepmunka szerepe és jelentősége Közép- és Belső-Ázsia posztszovjet korszakában. *Ethno-Lore: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, XXXIII, 177–187.
 2023 Following the Footsteps of V. Diószegi in Mongolia. *Mongolica*, 26, 3, 52–58.
- SZÁDECZKY KARDOSS Lajos
 2000 *Zichy-expedíció Kaukázus, Közép-Ázsia 1895*. Budapest, Magyar Őstörténeti Kutató és Kiadó.
- SZÉCHENYI Béla
 1990 *Gróf Széchenyi Béla keletázsiai útjának tudományos eredménye, 1877–1880 I. kötet*. Budapest, Kilián.
- SZEVERÉNYI Sándor
 2002 *Perecsenyi Nagy László*. Szombathely, Berzsényi Dániel Főiskola Művelődéstudományi és Kommunikációs Tanszék.
- SZILÁGYI Zsolt
 2016 A terepmunka fogalmának változása az elmúlt 25 évben Mongóliában. *Ethno-Lore: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, XXXIII, 153–175.

TARDY Lajos

1988 *Kaukázusi magyar tükör*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

VÁMBÉRY Ármin

1865 *Közép-Ázsiai Utazás. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából 1863-ban Teheránból a Turkman Sivatagon át, a Kaspi tenger Keleti Partján Khivába, Bokharába és Szamarkandba*. Budapest, Emich Gusztáv.

VERMEULEN, Han F.

2015 *Before Boas: The Genesis of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment*. Lincoln, University of Nebraska Press.

CSABA MÉSZÁROS

KINSHIP AND IDENTITY. HUNGARIAN ETHNOLOGY AND FIELDWORK
IN ASIA

Contemporary scholarship on the history of anthropology increasingly emphasizes that various regional and national schools of anthropology (and its related disciplines, such as ethnology, Völkerkunde, etc.) have developed in parallel and interacted since the latter half of the 18th century in Europe and beyond. Thus, the historiography of anthropology cannot be restricted to a single narrative that represents a unilinear development of proto-anthropologies and their co-disciplines as a continuous, overlapping sequence of competing metropolitan paradigms and schools. In the Hungarian ethnological tradition, there has been an ongoing debate regarding the value and accuracy of texts focusing on Hungarians and related nations living in Asia. This debate has often hindered retrospective studies from making sense of the domestic discourse surrounding Asian peoples. One main reason for this is that in Hungarian Oriental studies and ethnology, the concept of identity holds a different epistemological significance than in mainstream European anthropologies. Exploring oriental identity and sameness with Asian peoples was the primary motive and vantage point for research. One of the main objectives of subsequent expeditions was to uncover and explore the sameness of Asian peoples with Hungarians. Not all Asian peoples were seen as identical or related to Hungarians (or prehistoric Hungarians); only groups that fit the established representational scheme of sameness were born within the discourse on Hungarian national origins and prehistory in the 19th century.

Keywords: history of anthropology, nation-building, orientalism, representational schemes, fieldwork methods, alterity, identity